

Parlar de literatura.

Joan Fuster i la idea de crítica literària

Antoni Martí Monterde

...la llibertat, podem «llegir-la» en un poema de Paul Éluard.

JOAN FUSTER, *Sagitari*

En un dels seus aforismes més incisius, Joan Fuster afirma que «la literatura consisteix a parlar de literatura».¹ Com sol passar amb tot aforisme fusterià, situat entre el consell, el proverbi i la insolència, al darrere de la seva aparença fàcil i despreocupada, amaga —és a dir, mostra de manera tan evident que es fa gairebé invisible— la incitació d'una idea que s'autoengendra des de les seves pròpies conclusions, el punt d'arribada d'una reflexió que se'n ofereix com a punt de partida. Parlar de literatura seria la idea fonamental, necessària, que se'n queda entre les mans com a definició de literatura; però al que ens incita és a interrogar-nos sobre la necessitat de fer una afirmació com aquesta, de

tan evident, oblidadissa. Si, a més a més, pensem que Fuster ja havia escrit aforismes semblants entre els anys cinquanta i seixanta —com ara aquell que porta la qüestió una mica més enllà: «tots els versos estan ja fets. Parlem de poesia, doncs»—,² que en els seus diaris d'aquella època trobem prou afirmacions complementàries d'aquesta, o que a les pàgines dels seus primers assaigs dels anys cinquanta, com ara *Les originalitats*, predomina la reflexió sobre com els escriptors construeixen la seva literatura sustentant-la sobre ella mateixa, no hi ha lloc al dubte: per a Fuster, la literatura comença des de dins, com un acte de lectura que inclou, desdoblat, l'escriptura mateixa. Escriure és saber llegir, saber dir-nos, a través dels llibres que llegim, allò que nosaltres i només nosaltres podríem dir i dir-nos, i fer dir als llibres. Sense aquesta perspectiva, que el nostre autor va aprendre de Montaigne, l'assaig fusterià seria ben diferent, i els seus diaris, més diferents encara, pràcticament irrecognoscibles.

Però, per parlar de literatura s'entén habitualment exercir la crítica literària,

Antoni Martí Monterde (Torís, la Ribera Alta, 1968) és professor de Teoria de la Literatura i Literatura Comparada a la Universitat de Barcelona. Ha publicat poesia: *Cinc fragments* (*Sobre el desordre* (1993) i *Els vianants* (Columna, 1995), i assaig: *J. V. Foix o la solitud de l'escriptura* (Edicions 62, 1998). Amb *L'erosió* (Edicions 62, 2001), relat d'un viatge a l'Argentina, la seva primera obra narrativa, acaba d'obtenir el Premi de la Crítica dels Escriptors Valencians.

concretant un m
que dura ja mass
tenir-lo present. I
literària i literatur
la seva institucio
episodis més exte
crítica literària. D
l'època que realit
no deixa de mos
destí d'aquesta d
dríem considerar
flexions com a p
que encara trigar
història de la críti

Sens dubte, u
questa separació
és la transformaci
logia. No es d'estr
Universitat, el dia
tre la indignació
crigui en la seva «

Ho acabo de llegir
vas morir-te.

D'això, en fa qu
Ahir, però.

I ho hauríem de
per exemple, be
[...]

Ells ho faran al
amb tènues disc

amb cerimònies c

¿Hi ha res més t
Fes el favor de d

Som nosaltres q
nosaltres,

la posteritat
necròfila,

necròfaga,
canora.

De fet, les tesis
i encara!,

concretant un moviment de dissociació que dura ja massa temps com per a no tenir-lo present. La separació entre crítica literària i literatura com a conseqüència de la seva institucionalització és ja un dels episodis més extensos de la Història de la crítica literària. De fet, Fuster mateix, en l'època que realitza aquestes afirmacions, no deixa de mostrar la preocupació pel destí d'aquesta distància, i fins i tot podríem considerar algunes de les seves reflexions com a precursoras de reaccions que encara trigarien a concretar-se en la història de la crítica.

Sens dubte, una de les mostres d'aquesta separació que més preocupa Fuster és la transformació de la Filologia en fobologia. No es d'estranyar que, pensant en la Universitat, el dia 10 d'abril de 1953, entre la indignació i l'admiració, Fuster escrigui en la seva «Elegia a Rabelais»:

Ho acabo de llegir al diari: ahir, ahir mateix,
vas morir-te.

D'això, en fa quatre segles, és clar.

Ahir, però.

I ho hauríem de celebrar d'alguna manera:
per exemple, bevent.

[...]

Els ho faran al seu estil:

amb tènues discursos, amb tesis doctorals,
amb cerimònies cartilaginoses o trossos de pedra.

¿Hi ha res més trist que una tesi doctoral?

Fes el favor de dir-m'ho!

Som nosaltres que ens hi agraquem,

nosaltres,

la posteritat

necròfila,

necròfaga,

canora.

De fet, les tesis doctorals només serveixen,
i encara!,

pour se toucher le cul,

concretament culs doctorals.

[...]

Som lectors teus,

lectors desinteressats, superflus, grisos.

No ens acostem als teus escrits o vidres

amb malícia de filòleg, ni a fer-hi exercicis
segurament acrobàtics

de literatura comparada.

Et llegim per llegir-te, i prou.

[...]

Resulta evident com Fuster rendibilitza la nova mena de riure inaugurada per Rabelais a Occident tornant-la envers la Filologia i, especialment, el comparatisme francès de la primera meitat del segle XX i les seves projeccions a la universitat hispànica. La Literatura comparada, que recull el somni goethià d'una *Weltliteratur* convertint-lo en un projecte crític supranacional, s'havia vist dràsticament retallada en el seu més profund somni en ser instaurada com a disciplina —és a dir, de ser disciplinada i gairebé deixuplinada— pels seus primers catedràtics *formals* a finals del segle XIX i començaments del segle XX: Joseph Texte, Fernand Baldensperger i Paul van Tieghem. De la seva mà, el comparatisme acabarà definint-se com una branca de la Història de la literatura que s'ocuparia de les relacions espirituals internacionals a través dels contactes reals que han existit entre les obres i les vides d'escriptors de literatures diverses, referint-se sobretot a les transformacions que cada literatura nacional i cada autor ha operat sobre els préstecs literaris. Així va anar arrossegant-se la Literatura comparada durant més de mig segle, com una forma més del positivisme factualista que havia fet oblidadissa la mateixa idea de literatu-

ra, i així va arribar a la Universitat espanyola, on el positivisme no trigaria a reformular-se en termes marxistes, substituint un pla crític per un demolidor pla arxivístic. Tal murga de crítica, que confon el rigor filològic amb el *rigor mortis*, només podia sustentar-se sobre l'oblit de la lectura: «Pensen que, com a màxim, ets admissible / com a objecte de bibliofília, / o de tesis doctorals», afegirà Fuster uns versos més avall.

La preocupació de Fuster no és només una reacció irada contra l'eclipsi d'intel·ligència que vivien els estudis literaris, sinó l'afirmació que una altra manera de fer les coses era —i és— possible. S'ha de prendre així perquè Joan Fuster és, sens dubte, un dels millors comparatistes del segle xx, i el seu comparatisme l'aprèn de Montaigne: un dels orígens explícits dels *Essais* són les anotacions que els llibres li anaven suggerint i l'estudi i comparació dels arguments dels clàssics entre si per tal de definir el propi judici: «fullejo adesiara un llibre, adesiara un altre, sense ordre i sense intenció, així com s'escau; adés somiejo, adés apunto i dicto, tot passejant-me, aquests meus somieigs»,³ escriu Montaigne en parlar de la seva biblioteca. També se somia així Fuster, i aquest és el seu somni crític:

No sóc allò que se'n diu un erudit, i ben mirat, ni tan sols sóc un crític: en tot cas, ni tan sols sóc un crític com Déu mana. És cert que, de tant en tant, he publicat papers amb aparença d'estudis, que poden semblar erudició o crítica. Però, de fet, també cal reconèixer que mai no hi he posat gaires pretensions: els meus assaigs, en aquest terreny, no són més que simples notes de lectura. M'agrada llegir amb un llapis a la mà, i practico el vici de subratllar

en els llibres els passatges que m'ofereixen un motiu o altre d'atenció. I resulta que, de vegades uns quants subratllats se'm presenten visiblement connexos, com si responguessin a una perspectiva o a una coherència predeterminades, en les quals es revela un bri de sentit profund de l'obra o de l'autor víctima de l'operació.⁴

Crec que resulta evident que les raons per les quals Jean Starobinski no dubta a considerar Montaigne el primer comparatista, l'estètica del qual seria la miscel·lània,⁵ no són altres que les que fan pensar també en Fuster com a comparatista. De fet, ell mateix ja s'hi autopercep com a tal, i en defensar-se de les crítiques que va rebre la seva *Literatura catalana contemporània*, no s'està d'afirmar que

Entre los muchos métodos posibles, el de la «literatura comparada» no está nada mal. Quiza es el «método» más higiénico.⁶

Però la situació de la Literatura comparada no era precisament higiènica. Més aviat al contrari, fins que René Wellek, cinc anys després de l'«Elegia a Rabelais» fusteriana, farà un cop de puny a la taula del comparatisme, desfermant en el Congrés de l'IACL, celebrat a Chapel Hill l'any 1958, el que es coneix com «la crisi de la literatura comparada»: en la seva conferència acusarà aquells catedràtics fundadors i els seus seguidors, J. M. Carré i M. F. Guyard, d'haver llastat la Literatura comparada amb una metodologia obsoleta, dipositant a sobre seu el pes inert del factualisme decimonònic, del científisme i del relativisme històric. Els acusa d'una evidència bibliogràfica: haver acumulat una massa enorme de paral·lelismes, de

semblances, sovint d'identitats, però sense preguntar-se què demostren aquestes relacions, tret de, potser, el fet que tal autor va llegir o va conèixer tal altre. Les obres d'art, però, no són simplement el resultat de sumar fonts i influències: són totalitats en què la matèria primera que procedeix d'un altre lloc cessa de ser matèria inert i s'assimila a l'interior d'una nova estructura. En definitiva, Welles reclama un veritable comparatisme que recuperi la noció de crítica com a programàtica; que torni a mirar la literatura en un acte d'imaginació: «ja ha arribat massa lluny l'«autoritat» dels especialistes que, ben sovint, tenen únicament el coneixement bibliogràfic o la informació externa, sense posseir el gust, la sensibilitat o el punt de vista integrador del no especialista, de perspectiva més àmplia i intuïció més precisa que pot valer perfectament per anys d'intensa aplicació».⁷ Resulta evident que d'aquelles paraules de Welles va sortir una nova forma d'entendre el comparatisme, que si bé no ha escombrat la vella escola, sí que hi va possibilitar noves direccions i actituds que tornaven a mirar cap a la literatura, i, fins i tot, cap a la crítica.

Malauradament, no es pot dir el mateix dels versos de Fuster que, pel que fa a la Filologia catalana, sembla com si s'haguessin editat en el seu llibre de poemes *Escrit per al silenci*. Com assenyala en el pròleg a la segona edició de la seva *Literatura catalana contemporània*, de 1976, referint-se a la recepció crítica de la primera, de 1971, «No tots els crítics saben llegir, ai!». La defensa de la lectura com a primer moviment de la crítica havia estat ja un dels puntals dels seus propòsits en realitzar aquella síntesi de la història de la nostra literatura:

No tinc la petulància d'oferir una «història crítica». El substantiu «crítica», i els seus derivats, m'han fet sempre una certa angúnia. Sobretot en les accepcions professionals o professorals que solen transportar. Jo no em considero un «crític», ni ganes. Les notes que ací he acumulat són, bàsicament, apunts d'un consumidor: procedeixen d'una llarga decantació de paper llegit, i llegits segons uns estímuls i uns condicionaments molt particulars, meus. En bona part, són lectura directa; la resta és lectura de lectures, com ha de ser inevitable en aquests casos. ¿Qui podria dir allò de «*Et j'ai lu tous les livres*», sinó un poeta, disparat en la hipèrbole més gloriosa i més imbècil?... Sóc molt sensible al ridícul, i m'esforço a eludir-lo. Per això —per eximir-me'n d'alguna manera— m'interessa fer constar la misericordiable entitat d'aquest escrit: el seu origen en una humil experiència subalterna, d'observador curios i de participant apassionat. «Metodològicament», això és una aberració, ja ho sé. I tant se me'n dona.⁸

Aquestes paraules de Fuster constitueixen, malgrat el seu distanciament, una presa de posició per la crítica: si bé la Universitat no ocupa —ni en 1971 ni, menys encara, en 2002— un lloc central en la presa de consciència d'una literatura per part de la seva societat, per les seves aules han passat dues generacions i mitja que es dediquen a les diverses activitats de la cultura literària, des de la mateixa creació, passant per la crítica a la premsa, la docència, el món editorial... formats en la idea que conèixer la biografia d'un autor i l'època en què va viure permeten l'accés al sentit dels seus texts. Caldria recordar, com ho feia Hans Robert Jauss en 1967,

citant Walter Bust, que mai no s'ha redactat cap text per a ser llegit i interpretat filològicament per filòlegs i —remarcava el fundador de l'Estètica de la recepció— tampoc cap text ha estat escrit per a ser llegit històricament per historiadors,⁹ —i sóc conscient que Jauss ja no està de moda, però és que a casa nostra mai no ha estat de moda, malauradament. Com assenyalava Fuster en un altre aforisme, de *Judicis Finals*, hi ha permanentment en la crítica universitària un terrible

RISC DE L'EXÈGESI.— El crític pot acabar creient que l'obra que comenta ha estat escrita *exclusivament* perquè ell hi exerceixi el seu ofici de comentarista.¹⁰

Però als responsables de l'estudi de la literatura catalana a les nostres universitats —i amb la literatura espanyola passa exactament igual—, sembla interessar-los molt més quines dades històriques puguin desprendre's d'un text que el text mateix, que, si és possible, preferirien no haver de llegir, i només emprar-lo. La distinció entre els verbs llatins *uti* i *frui*, que encara impregna la nostra llengua, hauria de ser més evident. Així, l'estudi de la literatura s'ha tornat a casa nostra autosatisfet, i amb l'acumulació positivista de dades ha fet un arxiu tranquil·litzador que hipotèticament permetria arribar a una explicació última de les obres; això ni tan sols seria Història de la literatura, ja que, a més a més de desentendre's de l'especificitat dels materials amb què treballa i la relació estètica que determina, negligeix l'obligació i desig principal de tot historiador: entendre el passat des del present. A més a més, com Proust va saber formular de manera extraordinària, el que per a l'autor són les

«conclusions» de la seva obra, per al lector són «incitacions»; la saviesa del lector comença on s'acaba la de l'autor. Allà on el positivisme pretén trobar respostes, Proust, i Fuster, afirmarien que només podem trobar desitjos. I el desig és el primer pas cap al plaer: també el plaer del text, que en diria Roland Barthes —ja sé que Barthes ara tampoc no està de moda, però és que a casa nostra, Barthes, tampoc mai no ha estat de moda, més malauradament encara. Res més literari que el desig que la literatura no s'esgoti, que no acabi en la seva taxonomia i taxidèrmia. Si una virtut té la literatura és la seva complexitat infinita, la impossibilitat d'establir un sentit definitiu per als texts, perquè és inesgotable la font de preguntes que conté: especialment les que ens fem nosaltres mateixos a través seu:

Diu realment el poeta allò que jo entenc en llegir-lo? Tant se val. Fa que jo *entengui* alguna cosa. Que si no és el que ell diu, és el que jo estava a punt de dir-me.¹¹

Només a qui no li agradi la literatura pot pensar que el sentit d'un text es pot tancar. És molt fàcil reduir la crítica literària a una vana periodització i una bana biografia, però pel camí, la literatura ha desaparegut de damunt la taula. D'altra banda, els efectes d'aquesta situació s'estenen més enllà dels murs universitaris: l'estreta relació de dependència entre la universitat i el món editorial, cada cop més avariciós i menys ambiciós en la seva tasca, ha fet que desaparegui de la nostra literatura l'assaig, la forma de crítica per excel·lència, i més concretament l'assaig literari, que a més a més ha estat escombrat per la seva improductivitat econòmica

coeditorial: les poques saigs existents compaguen la producció doctoral amb la que estan sotmesos a efectes d'aquesta desadherència de la literatura als criptors troben seriosament a editar les meditacions i les lectures, inútilment, dels llibres, especialment el editorial català, on s'ha per exemple, el primer dels de Fuster: *Nosaltres*. Per altra banda, Joan Fuster res d'ara el premi Joan figura històrica, d'un Pla guanyaria el premi el Gaziell. Ni Sar

Però, com diria fracàs no s'improvisa situació hi ha anys micisme. No podia dament nerviós a l'idea de pensar per oberta i tancada al es proposa exhaurir convertir-los en sab voca noves configur xant-los renovats seves provatures, sense pretensió sistè dir la paraula defini perquè treballa em pia forma d'exposic l'art, en tant que al tema que l'ocupa gista, que sempre és assaig.¹² D'aquí ve gènere literari més afirma Starobinski, i també el seu obje l'esperit. ¿Quina pa

coeditorial: les poques col·leccions d'assaig existents compaginen l'asfixiant producció doctoral amb la pressió empresarial a què estan sotmesos els seus editors. Els efectes d'aquesta desaparició són una greu derrota de la literatura; ara per ara, els escriptors troben seriosos problemes per a editar les meditacions derivades de les seves lectures, inútilment atapeixen els marges dels llibres, especialment en el món editorial català, on sembla mentida que, per exemple, el primer llibre d'Edicions 62 fos de Fuster: *Nosaltres els valencians*. D'altra banda, Joan Fuster no guanyaria a hores d'ara el premi Joan Fuster, sinó com a figura històrica, d'ultratomba. Ni Josep Pla guanyaria el premi Josep Pla. Ni Gaziell el Gaziell. Ni Sant Joan el Sant Joan.

Però, com diria Fuster mateix, un fracàs no s'improvisa, i al darrere d'aquesta situació hi ha anys d'estantís fals academicisme. No podia sinó posar extremadament nerviós a l'historicisme corsecat la idea de pensar per assaigs, una forma oberta i tancada alhora: oberta perquè no es proposa exhaurir els temes que toca, ni convertir-los en saber fixat, sinó que provoca noves configuracions dels temes, deixant-los renovats incessantment en les seves provatures, temptatives, pensades sense pretensió sistemàtica ni voluntat de dir la paraula definitiva sobre res; tancada perquè treballa emfàticament la seva pròpia forma d'exposició, cosa que el lliga a l'art, en tant que alhora que parla sobre el tema que l'ocupa parla també de l'assagista, que sempre és *també* el tema del seu assaig.¹² D'aquí ve que l'assaig sigui el gènere literari més lliure que existeix: com afirma Starobinski, la condició de l'assaig, i també el seu objectiu, és la llibertat de l'esperit. ¿Quina part de la nostra llibertat

estem perdent amb la desaparició de l'assaig de la nostra literatura? Tanmateix, la reflexió literària no deixa d'estar en moviment, i els escriptors saben buscar, i fins i tot construir, el seu espai.

Tot plegat pot fer pensar que és prou trist, l'ofici de crític literari. I una anotació del diari de Fuster, del 10 de gener de l'any 1956, ho assenyala sense embuts: «de totes les professions que s'integren en la república de les lletres, aquesta resulta, a fi de comptes, la més desagradada».¹³ Però tot seguit desplega en unes quantes pàgines una de les més lúcides defenses de la crítica literària que s'hagi fet mai, i que avança de manera intuïtiva algunes de les reflexions més importants que marcarien en anys posteriors la crítica i la teoria literària.

La primera idea que se'n pot remarcar és que la crítica no és una anècdota, sinó que resulta imprescindible a tots: al públic, als escriptors, i, sobretot, a la mateixa literatura:

Seria magnífic, almenys dins aquest àmbit reduït, si el crític pogués lliurar-se, ja que no amb exclusió, amb preferència, a la feina de teoritzador. Problemes que a cada moment acudeixen a les seves reflexions són, precisament, els de l'entitat i l'abast de la literatura. La més lleugera recensió de llibres els duu implícits. Quan discerneix el valor d'una obra, posa en joc uns recursos de coneixement, de gust i de responsabilitat, que impliquen com a prèvies aquelles qüestions. En el fons, tota crítica tendeix a esdevenir una filosofia de la literatura.¹⁴

L'abast de les reflexions de Fuster restitueix la crítica a l'interior de la literatura. La crítica no és un adjectiu que qualifica la literatura: la crítica és la literatura. Sense

crítica, la literatura senzillament deixaria de ser-ho, esdevindria un inert ús combinatori de paraules. Sense ser crítica, substantivament crítica, la literatura seria incapaç de reflexionar sobre sí mateixa, incapaç de qüestionar-se la seva existència, d'interrogar-se sobre el seu origen, sobre la seva necessitat. Que la crítica hagi estat anomenada tradicionalment literatura secundària no s'ha d'entendre en termes jeràrquics, sinó de perspectiva i posició, i ni tan sols això la fa massa diferent: tota obra literària és una intervenció sobre la literatura preexistent; que la seva forma més corrent sigui la de ressenyes i articles no és més que la recerca d'aquell espai que l'escriptor es construeix com pot, fins i tot com una altra manera d'intervenir sobre la literatura que l'envolta. Fuster és conscient que el crític, especialment en els nostres dies, ha hagut d'ajornar la seva prioritat, proposar una idea de la literatura, empès per obligacions més immediates:

en els nostres dies —segle XIX i el que portem del XX—, la crítica literària ha pres consistència com a modalitat individuada de periodisme: és el periodisme literari per antonomàsia. [...] Aquí, doncs, resideix la grandesa i la misèria de la crítica literària: en l'exercici del consell i del judici sobre el material que li proporciona l'actualitat, en la inspecció de la mercaderia que circula, dictaminant-ne la solvència, etiquetant-la, ponderant-la. Grandesa, pel que suposa d'abnegació i d'influència; misèria, pel que comporta de fugacitat i de risc.¹⁵

Però aquestes obligacions més immediates no són alienes a la voluntat del crític, i, per tant, de l'escriptor: el que Fuster anomena ser «doctrinalment eficaç».

L'ESPILL

No és d'estranyar que, en parlar dels «nostres dies», Fuster hi inclogui el segle XIX i el que portava del XX; nosaltres podríem afegir sense problemes la resta del segle passat i el que portem de XXI, perquè la crítica a la premsa es manté encara en el terreny de la crítica impressionista i biogràfica: no ha canviat gaire des de Jules Lemaître, Anatole France, Leopoldo Alas «Clarín», Sainte-Beuve o Charles du Bos; però Fuster confia, com Oscar Wilde, que la crítica és una de les formes més civilitzades d'autobiografia, i aquest compromís amb la constitució de la individualitat seria la seva màxima garantia. El valor d'aquesta crítica és el valor de l'escriptor que la signa, la seva influència i credibilitat pertanyen per igual a la seva obra i a l'obra comentada.

Tota crítica és crítica d'una obra i crítica de si mateixa. Tal idea de la literatura, i la creació de l'individu mateix que comporta, és la que lliga, de manera indissociable, lectura i escriptura en un únic i infinit gest. La crítica no descriu el sentit dels texts: produeix el sentit. Els escriptors no són diferents dels crítics, perquè els crítics també són escriptors. Per a Joan Fuster, aquesta resulta precisament una de les qüestions fonamentals a l'hora d'entendre la posició crítica dels escriptors:

L'escriptor dels nostres dies està mancat de seguretats estètiques —tant com de les altres— i ha de bastir-se de noves, però ja pel seu sol esforç, a còpia d'experiència i de meditació, replantejar-se des de l'arrel totes i cada una de les qüestions que l'art i la missió d'escriure suposen. Per aquest costat, doncs, ha de fer seus alguns dels procediments tècnics i gairebé tots els propòsits que fins ara eren exclusius del crític. En-

tenguem-nos, per a l'escriptor, hi ha hagut, sobretot respecte a la seva obra, una mesura respecte a la crítica.

El moviment restant és el del crític i escriptor professional, la necessitat. Però la crítica ha estat retats estètiques partint de la crítica gen d'aquesta mateixa obra de crítica que s'enquadrava en les obres dels literats sense que, de l'altra part quan, es produïa la concreció del mateix.

D'altra banda, la crítica a la premsa és només la seva funció en l'actual sistema de la literatura i els lectors. És la mateixa responsabilitat de la mateixa ambició. Fins i tot el distanciament de la crítica a parlar d'una obra literària. De com un crític ha d'amb allò ja escrit de la literatura que escriu, bé la que a partir d'aquesta trama infinita, i també la manera com en allò que havíem llegit, nyala Fuster:

La posteritat literària és la tradició de la crítica i la fidelitat dels lectors a la crítica, en l'escriptura, reflexió, projectats a les obres el que és, e la glòria literària.¹⁷

Va ser anys més tard, Barthes, en un article al *Times Literary Supplement*.

tenguem-nos, però: sempre, en cada escriptor, hi ha hagut un crític implícit, sobretot respecte a la pròpia obra, i en alguna mesura respecte a l'obra d'altri.¹⁶

El moviment restitutiú de la unitat entre crític i escriptor parteix per a Fuster de la necessitat. Però la necessitat de següents estètiques parteix de l'oblit de l'origen d'aquesta mateixa necessitat. La part de crítica que s'enquaderna a banda en les obres dels literats sembla ser la justificació de l'altra part quan, en realitat, és una altra concreció del mateix esforç.

D'altra banda, la crítica literària a la premsa és només la seva part més explícita en l'actual sistema de relacions entre la literatura i els lectors. Però aquesta part té les mateixes responsabilitats i ha de tenir la mateixa ambició literària que la resta. Fins i tot el distanciament necessari per a parlar d'una obra literària és una idea literària. De com un escriptor es relaciona amb allò ja escrit dependrà no només la literatura que escrigui ell mateix sinó també la que a partir d'ell s'escriurà en una trama infinita, i també resultarà modificada la manera com ens relacionem amb tot allò que havíem llegit abans. Com assenyala Fuster:

La posteritat literària està constituïda per la tradició de la crítica, més que no pas per la fidelitat dels lectors. [...] És la constància de la crítica, en l'estudi, en l'exègesi, en la reflexió, projectats sobre uns autors i unes obres el que és, en última instància, la glòria literària.¹⁷

Va ser anys més tard que Roland Barthes, en un article publicat l'any 1963 al *Times Literary Supplement*, parlava de la

crítica com la construcció de l'intel·ligible del nostre temps,¹⁸ i apel·lava al coneixement i participació del crític en la tradició literària i la manera com la posa en moviment en els seus dies, no només per a comprendre els texts que comenta, sinó per a generar la seva pròpia paraula i fer créixer el llenguatge i la realitat. La idea que la crítica arrossega els texts cap al present determina que la seva ambició no pugui ser descobrir les obres, descobrir la veritat que contenen, sinó, precisament, cobrir-la: cobrir les obres amb el present, cobrir-les amb el seu llenguatge, amb el retard de la seva paraula i amb la consciència de ser una paraula diferida respecte a l'obra que comenta, per a construir el seu sentit en el nostre temps i el mateix sentit del nostre temps.¹⁹ No resulta gaire diferent la idea fusteriana:

Amb els seus comentaris i la seva fiscalització, el crític orienta, classifica, discuteix, ordena, identifica el sentit subjacent de les forces creadores de la literatura en un instant determinat. [...] Res no pot substituir-lo en aquesta tasca. [...] La crítica [...] dóna a una societat consciència de la seva literatura, en revelar-li que, sota la funció hedonística del poema, de la novel·la, del drama, hi ha un fort entrellat d'implícacions morals, i la figura exacta d'un poble que també així fa la seva història.²⁰

Si bé es cert que Fuster es preocupa sobretot per la consciència del present, sap que la literatura és una figura de temps: la tradició de la crítica esdevé així l'epicentre del futur. I això determina que la Història de la literatura sigui la Història de la crítica, que té la seva esperança en el risc ineludible de la seva equivocació. Fuster parla

de la licitud d'algunes *equivocacions* dels crítics, degudes a una determinada òptica cultural d'època, sustentada per conceptes perfectament vàlids i per circumstàncies indefugibles. Respecte a les obres del seu passat immediat, les *querelles* resulten inevitables, i

ni els neoclàssics ni els romàntics podien pensar –opinar– d'una altra manera. També alguns dels nostres criteris d'avui, compartits per crítics i creadors, seran potser rectificats pels lectors del futur, i nosaltres no els sabríem creure *equivocats*, perquè naixen de les nostres necessitats espirituals més sinceres.²¹

Però no es tracta només d'una dialèctica entre èpoques, sinó de la constància del temps de la lectura. En aquest punt, les idees de Fuster coincideixen, sobretot, amb les nocions de «lector històric» i d'«horitzó d'expectatives» de l'Escola de Constança, però fins i tot les podríem portar una mica més enllà. Evidentment, a Fuster li fa una mica de por parlar d'equivocacions, però la recança de l'error pot ser compensada per la promesa de l'errància. Errar de temps en temps és el destí de les obres, cada instant construeix el sentit de les obres que necessita, i cada crític escriu la seva mirada alhora que parla d'allò que mira. No és diferent la noció de *misreading*, que Paul de Man i Harold Bloom, desenvolupant la deconstrucció derridiana, plantejaren com a fonament necessari de l'acte crític. Com assenyala Paul de Man, en l'esforç de la lectura, en el titànic esforç per il·luminar els texts, el crític queda encegat per la mateixa llum que produeix, i per això els més grans moments de ceguesa dels crítics són també

els seus moments de màxima lucidesa. «També hi ha astigmatismes intel·lectuals, i cal reconèixer que han contribuït força a la prosperitat de la cultura», escriu Fuster.²² L'existència d'una tradició plena a vessar d'aberracions de lectura és part intrínseca, constituent, de tota literatura i és, de fet, el fonament de la història literària. La interpretació no és més que la possibilitat d'equivocar-se, i la impossibilitat de no equivocar-se forma part de l'especificitat de la literatura: així és com el text depèn de la interpretació, i la interpretació del text, i la Història de la literatura esdevé el camí errant pel qual el sentit de l'obra es desvia constantment per a ser eternament possible.²³ Però la consciència que tota interpretació és una mala interpretació no l'eximeix de la seva ambició com a literatura. Al cap i a la fi, com el poeta que sent l'angoixa de les influències, el crític també aixeca la seva escriptura en tensió permanent amb tot allò escrit abans de la seva lectura. Com insisteix Bloom, una lectura, per a ser forta, ha de ser una mala lectura, perquè cap lectura forta pot deixar d'insistir en si mateixa: per a la lectura forta, ella i el text són una sola cosa, i com que el text ja és una mala lectura d'un text anterior que l'ha exigit imperiosament, la història literària es desplaça de temps en temps, construint alhora l'esperit crític i l'esperit del món. Els texts són vists, així doncs, alhora que les seves successives interpretacions, i la crítica els posa de nou en moviment en la seva unitat indestruïble. La història del significat d'una obra implica la història de les seves interpretacions.²⁴ Quan llegim un text, llegim alhora tot allò que ha construït el seu significat a través del temps fins que nosaltres hi arribem per a construir-lo un cop més.

Això encara no ho p
dentment, però ja h
decidida:

Però si és de veres
quen –lícitament o
crítics els qui con
cions.²⁵

Aquesta decisió, l
tituïble dels llibres e
és la que el fa pensa
de crítica és una pr
culada també a l'es
teix on s'exposa, i c
tantes pàgines, per
diaris, en forma d'a
tir-se en monograr
algun llibre sencer;
gines finals roman
rastre de la lliberta
nia com a forma
criptura en samarr
tica, única intimit

Se'm podria ob
confontent la crí
l'assaig s'argum
o bé encara críti
rent, o bé que al
bar en el pas d'e
De manera que
l'una i l'altra ni

Efectivament
manera: perquè
taigne, que consi
eren només «les
quals jo no mir
coses, sinó a mi
potser algun dia
gons la fortuna

Això *encara* no ho podia dir Fuster, evidentment, però *ja* hi apunta de manera decidida:

Però si és de veres que els crítics s'equivoquen —lícitament o no—, són així mateix els crítics els qui corregeixen les equivocacions.²⁵

Aquesta decisió, lligada al paper insubstituïble dels llibres en la vida dels homes, és la que el fa pensar que la seva proposta de crítica és una proposta assagística, vinculada també a l'escriptura del diari mateix on s'exposa, i del qual en va arrencar tantes pàgines, per a vendre-les als altres diaris, en forma d'articles, o per a convertir-se en monografies, fitxes de llibres o algun llibre sencer; i en totes aquestes pàgines finals roman sempre inesborrable el rastre de la llibertat prèvia que el diari tenia com a forma d'escriptura, com a escriptura en samarreta, com a intimitat crítica, única intimitat viable:

Se'm podria objectar, potser, que estic confonent la crítica amb l'assagisme. Quan l'assaig s'argumenta en la cosa literària, és, o bé encara crítica literària en el sentit corrent, o bé que allò que el crític aspira a arribar en el pas d'elucubració generalitzadora. De manera que la línia de separació entre l'una i l'altra ni és franca ni pot ser-ho.²⁶

Efectivament, no podia ser d'una altra manera: perquè Fuster ho aprèn de Montaigne, que considerava que els seus assaigs eren només «les meves fantasies, per les quals jo no miro de donar a conèixer les coses, sinó a mi: elles em seran conegudes potser algun dia, o ho han estat abans, segons la fortuna m'ha pogut portar als llocs

on han estat esclarides. [...] Que no s'atengui, doncs, a les matèries, sinó a la manera en què les exposo. [...] Amb la meua opinió pretenc donar la mesura de la meua visió, no la mesura de les coses». ²⁷ Així és com la crítica retorna a aquella ambició generalitzadora, a aquella feina de teoritzador, de filosofia de la literatura de què parlava Fuster com la seva màxima prioritat: a través de l'evidència que el crític és també un creador, especialment creador de si mateix. I en aquesta creació, l'assagista se sap en moviment perpetu, en provatura constant, sap que la seva temptativa sobre la realitat és tan inestable, fragmentària, onejant i diversa que la seva atenció sobre el món i sobre si mateix haurà de mesurar-se a cada instant; no és aliena a aquesta definició assagística de la crítica la resistència fusteriana a coagular-se metodològicament, situant dins del comparatisme també la construcció del propi criteri:

Els qui fem com si féssim crítica, optem per sumar-hi una mica de cada «criteri», o almenys, una mica de cada un dels «criteris» que han arribat a interessar-nos. Potser en la «suma», i més com més densa sigui, hi ha la petita possibilitat d'encertar...²⁸

Explicava André Gide com Michel de Montaigne se sorprenia en el seu viatge a Itàlia de trobar els monuments més alts de l'antiga Roma a mig colgar sota la runa. Pel seu cim s'enrunen, de mica en mica. Però entre les runes mateixes, també de mica en mica s'aixeca el terra per on caminem; i —conclou Gide de la mà de Montaigne— si en els nostres dies tal fletxa sembla menys alta, es deu també a què ens la mirem des de menor altura. Aquest és

un dels efectes que la lectura de Fuster produeix, fer minvar les distàncies entre nosaltres i el que llegim, però la idea de crítica que ens proposa Fuster implica un doble moviment: d'aproximació entre el terra i la fletxa que s'encamina cap a l'infinít, i d'enlairament de la nostra mateixa terra ferma crítica per a transformar-la definitivament en ruïnes. D'aquest doble enlairament dependrà que continuï existint la literatura □.

1. Joan Fuster, *Consells, proverbis i insolències*, (1968), dins *Indagacions i propostes*, Barcelona, Edicions 62, 1981 (1991), p. 296.
2. Joan Fuster, *Consells, proverbis i insolències*, (1968), ed. cit., p. 258.
3. Michel E. de Montaigne, *Essais*, (1580), dins *Œuvres Complètes*, text establert per Albert Thibaudet i Maurice Rat, París, Gallimard, 1962. *Essais*, III, 3, p. 806.
4. Joan Fuster, «Lectura de Rois de Corella» (conferència pronunciada a EISA, Barcelona, l'abril de 1967), dins *Obres Completes*, VII, *Estudis d'Història Cultural*, Barcelona, Edicions 62, 1994, p. 285.
5. Jean Starobinski, «Peut-on définir l'essai?», dins AA.DD.: *Pour un temps. Jean Starobinski*, París, Cahiers pour un temps, C. Georges Pompidou, 1985, p. 195.
6. Joan Fuster, «Sobre los juicios de valor», Barcelona, *La vanguardia*, 6 d'abril de 1975, dins AA.DD.: *Fuster entre nosaltres*, València, Conselleria de Cultura, 1993, p. 324.
7. René Wellek, «The Crisis of Comparative Literature», dins *Concepts of Criticism*, Yale U.P., New Haven i Londres, 1963, pp. 282-295. En termes semblants, per bé que de manera menys taxativa, ja s'havia expressat Wellek en texts anteriors: pel que fa a les limitacions del positivisme en la crítica literària, en «The Revolt against Positivism», de 1946; quant a la claustrofòbica situació a què el positivisme havia conduït

la Literatura comparada, especialment en *Theory of Literature* (1949, en col·laboració amb Austin Warren), traduït al castellà immediatament per Dámaso Alonso, i publicat a l'editorial Gredos en 1953, cosa que li va donar una gran difusió a casa nostra.

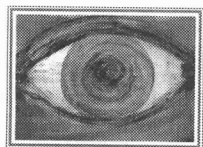
8. Joan Fuster, *Literatura catalana contemporània*, Barcelona, Curial, 1971 (1988), p. 6.
9. Hans Robert Jauss, «La historia de la literatura como provocación de la ciencia literaria», dins *La historia de la literatura como provocación. [Literaturgeschichte als Provokation]*, (1970); trad. cast. de Juan Godo Costa, Barcelona, Península, 1976 (2000), p. 158.
10. Joan Fuster, *Consells, proverbis i insolències*, ed. cit., p. 258.
11. Joan Fuster, *Consells, proverbis i insolències*, ed. cit., p. 253. Subratllat de Joan Fuster.
12. Vegeu Th. W. Adorno, «L'assaig com a forma» (1958), trad. cat. de Gustau Muñoz, *L'Espill*, 2, segona època, València, 1999, pp. 101-117.
13. Joan Fuster, *Obres Completes II. Diari. 1952-1960*, Barcelona, Edicions 62, 1969, p. 215.
14. Joan Fuster, *Obres Completes II. Diari. 1952-1960*, ed. cit., p. 210.
15. Joan Fuster, *Obres Completes II. Diari. 1952-1960*, ed. cit., p. 210.
16. Joan Fuster, *Obres Completes II. Diari. 1952-1960*, ed. cit., p. 215.
17. Joan Fuster, *Obres Completes II. Diari. 1952-1960*, ed. cit., p. 217.
18. Vg. Roland Barthes, «Qué es la crítica» (1963), dins *Ensayos críticos, (Essais critiques)*, (1964), trad. cast. de Carlos Pujol, Barcelona, Seix Barral, 1967, pp. 301-307.
19. És en aquest punt que Barthes, que ja s'estava distanciant clarament de l'estructuralisme que havia promogut, especialment per oposició al positivisme historicista, i Fuster es troben, malgrat les diferents possibilitats d'intervenció de les seves respectives propostes. En un afegit de des-càrrec datat el 1968, tot comentant algunes possibles ingenuïtats d'una anotació del seu diari datada el 7 d'agost de 1955, el valencià es fa ressò de la polèmica que el llibre de Barthes *Sur Racine*, de 1963, i en especial el seu capítol final «Història o literatura», havia desfermat al món universitari francès, amb la resposta exasperada encapçalada per Raymond Picard: *Nouvelle critique ou nouvelle imposture* (1965). (També es fa ressò de la polèmica de Picard amb Jean-Paul

Weber.) Els «criteris» de la crítica són la preocupació que comparteixen Barthes i Fuster. I si bé Fuster afirma que «tota obra literària, qual-sevol obra literària, fins i tot la més "neutra", transporta unes valències polítiques que li són consubstancials i que cal aclarir si volem entendre-la», cosa que el situa en les coordenades de la sociologia literària, més que de la tradicional història de la literatura biogratista de Picard, tot seguit afegirà, sense embuts: «però això no és suficient, com a crítica». En la consciència d'aquesta insuficiència, en la seva denúncia i refutació, es fan costat Barthes i Fuster de manera incondicional, perquè encara que a començaments dels 60 Barthes faci possible l'avanç de l'estructuralisme, que desagradava Fuster per la seva rigidesa d'arrel lingüística, al llarg de la dècada se'n distanciarà, gràcies precisament a la seva no renúncia al plaer com a lector. La preocupació per aquesta figura, la del lector, que tant Barthes com Fuster aprenen de Paul Valéry, serà el criteri que més profundament compartiran.

20. Joan Fuster, *Obres Completes II. Diari. 1952-1960*, ed. cit., p. 210.
21. Joan Fuster, *Obres Completes II. Diari. 1952-1960*, ed. cit., p. 217.
22. Joan Fuster, *Consells, proverbis i insolències*, ed. cit., p. 300.
23. Paul de Man, «The Rethoric of Blindness: Jacques Derrida's reading of Rousseau», dins *Blindness amb Insight*. Minneapolis, Minnesota U.P., 1971, pp. 109 i 141.
24. Vg. Harold Bloom, «La necesidad de la mala lectura», dins *La cábala y la crítica [Kabbalah and criticism (1975)]*, trad. cast. sense signar: Caracas, Monte Ávila, 1979 (1992), pp. 96-126.
25. Joan Fuster, *Obres Completes II. Diari. 1952-1960*, ed. cit., p. 217.
26. Joan Fuster, *Obres Completes II. Diari. 1952-1960*, ed. cit., p. 215.
27. Michel E. Montaigne, *Essais*, II, 10, pp. 387-389.
28. Joan Fuster, *Obres Completes II. Diari. 1952-1960*, ed. cit., p. 181.

CARÀCTERS

ÉS UNA REVISTA DE LLIBRES
I AQUEST N'ÉS EL NÚMERO 19/20.

Sam Abrams: «I les flames no et cremen (a propòsit del centenari de Tomàs Garcés)»
 Meritxell Genís entrevista a Isabel Martí (editora de La Campana)
 Cristian Muñoz: «Fer-se llegir»
 Susana Rafart: «Climes diversos: Comadira i l'art de la fuga»
 Vicent Alonso: «Dues aproximacions a Joan Fuster i un al·legat contra la intolerància»
 Ponç Puigdevall: «Un llargavista amagat (sobre la narrativa de Josep M. Fonalleras)»
 Xavier Antich: «Trames i arguments (sobre l'espai intermedi, de J. F. Yvars)»
 Pàgines centrals dedicades a Josep M. Fonalleras
 (Inclou index dels números 1 a 19/20)

SERENA BOGA • MAIG DE 2002

CARÀCTERS

REVISTA DE LLIBRES
Núm. 19/20 Maig 2002

Sam Abrams: «I les flames no et cremen (a propòsit del centenari de Tomàs Garcés)»

Meritxell Genís entrevista a Isabel Martí (editora de La Campana)
Gustau Muñoz: «Fer-se llegir»

Susana Rafart: «Climes diversos: Comadira i l'art de la fuga»

Vicent Alonso: «Dues aproximacions a Joan Fuster i un al·legat contra la intolerància»

Ponç Puigdevall: «Un llargavista amagat (sobre la narrativa de Josep M. Fonalleras)»

Xavier Antich: «Trames i arguments (sobre l'espai intermedi, de J. F. Yvars)»

Pàgines centrals dedicades a Josep M. Fonalleras

(Inclou index dels números 1 a 19/20)

Publicació trimestral:

gener · abril · juny · octubre

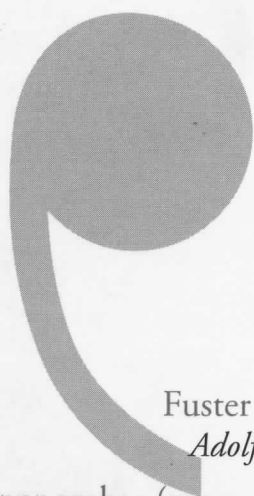
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

Av. Blasco Ibáñez 32 - 46010 València Tel.: 96 386 40 90 Fax: 96 386 44 93 Correu.e: Vicent.Alonso@uv.es

L'ESPILL

L'ESPILL

REVISTA FUNDADA PER JOAN FUSTER

Fuster volàtil?

Adolf Beltran

La penombra (momentània)
d'un clàssic

Enric Sòria

«Com s'estimen
les coses marcescibles»

Sam Abrams

L'excentrisme friccional
de Joan Fuster

Dominic Keown

Joan Fuster i l'art

Xavier Antich

Fuster i el Renaixement

Vicent J. Escartí

El vol de l'òliba

Miquel Nicolás

La vigència
d'un llegat

Antoni Furió

Fuster, escriptor d'idees

Josep-Maria Terricabras

Entre el compromís
i el distanciament

Jacobo Muñoz

La militància
independent

Antoni Seva

D'avui estant

Eva Serra

Petit assaig tal com ve,
per a tot o per a no res

Josep Palàcios

Parlar de literatura

Antoni Martí

Un Diderot de poble?

Montserrat Roig

L'ESPILL

REVISTA FUNDADA PER JOAN FUSTER
SEGONA ÈPOCA / NÚM. 10 / PRIMAVERA 2002

DIRECTOR: Antoni Furió

CAP DE REDACCIÓ: Gustau Muñoz

CONSELL DE REDACCIÓ:

Xavier Antich, Juli Capilla, Olga
Dénia, Martí Domínguez, Ferran
García-Oliver, Vicent Olmos,
Faust Ripoll, Pau Viciano

CONSELL ASSESSOR:

Cèlia Amorós, Joan Becat,
Manuel Borja-Villel, Eudald
Carbonell, Narcís Comadira,
Manuel Costa, Alfons Cucó,
François Dosse, Antoni Espasa,
Ramon Folch, Mario Garcia
Bonafé, Salvador Giner, Josep
Fontana, David Jou, John
Keane, Giovanni Levi, Isabel
Martínez Benlloch, Joan
Francesc Mira, Javier Muguerza,
Francesc Pérez Moragón,
Damià Pons, Josep Ramoneda,
Ferran Requejo, Vicenç Rosselló,
Xavier Rubert de Ventós, Pedro
Ruiz Torres, Vicent Salvador,
Josep-Maria Terricabras,
Vicent Todolí, Enzo Traverso,
Josep Antoni Ybarra

Edita: Universitat de València
i Edicions Tres i Quatre

Redacció, administració i subscripcions:
Publicacions de la
Universitat de València
c/ del Batxiller, 1-1a 46010 València.
Tel.: 96 386 41 15 Fax: 96 386 40 67
a/e: lespill@uv.es

Disseny gràfic: Enric Solbes
Fotocomposició i maquetació:
Publicacions de la
Universitat de València

Impressió: Tipografia Artística Puertes
Distribució: Enlace S.A.

Tels.: 96 166 60 33 / 93 338 14 00 /
971 71 30 78

ISSN: 0210-587 X

Dipòsit legal: V-2686-1979

Preu d'aquest número: 9 euros

EDITORIAL

Es produeixen en aquest any 2002 una sèrie de coincidències de calendari relacionades amb Joan Fuster que no podíem passar per alt. Fa deu anys de la mort de Fuster, que enguany hauria fet vuitanta anys. I en fa quaranta de la publicació de *Nosaltres els valencians*. Tot plegat, que ve a sumar-se d'altra banda a un conjunt d'esdeveniments editorials, constitueix una bona ocasió per a repensar un llegat intel·lectual que continua sent estimulants i digne de ser tingut en compte, i que no ha rebut el tracte que en bona lògica li pertocava.

La figura de Fuster és polivalent, té una pluralitat de significacions. La seua obra, extensa i encara no ben coneguda —o no completament coneguda— en tots els seus registres, conté els revulsius bàsics, de reflexió i de proposta, per a encarar-nos amb la realitat del nostre present des d'un prisma d'exigència intel·lectual i cívica absolutament indefugible. És clar que la premissa hi ha de ser una mínima coincidència amb les aspiracions bàsiques que motivaren tota la tasca de Fuster com a pensador, com a intel·lectual, com a «agitador d'idees». Aspiracions cíviques i nacionals, per descomptat, però també —i molt centralment— aspiració a construir una visió pròpia, un pensament original, en diàleg amb la cultura contemporània i amb les exigències d'una realitat en mutació, sobre la qual calia influir. O que, en darrera instància, calia configurar.

Res, doncs, més allunyat del seu tarannà que l'autosatisfacció i el conformisme. I precisament ara les pulsions d'acceptació complaent dels fets aconseguits, de la submissió a les inèrcies i els imponderables històrics, ocupen un lloc particularment destacat en el nostre panorama, com pot comprovar qualsevol observador una mica atent. Conformisme polític, nacional,

L'ESPILL

SUMARI

JOAN FUSTER (1922-1992)

1 Editorial

6 La vigència d'un llegat
Antoni Furió

18 Fuster, escriptor d'idees
Josep-Maria Terricabras

25 Joan Fuster, entre el compromís
i el distanciament
Jacobo Muñoz

31 La militància independent
Antoni Seva

47 D'avui estant. La vigència de Fuster
com a historiador
Eva Serra

60 Petit assaig tal com ve, per a tot o per a no res
Josep Palàcios

68 Parlar de literatura. Joan Fuster
i la idea de crítica literària
Antoni Martí

80 La penombra (momentània) d'un clàssic
Enric Sòria

86 Fuster volàtil?
Adolf Beltran

92 «Com s'estimen les coses marcescibles»
Sam Abrams

106 L'excentrisme friccional de Joan Fuster
Dominic Keown

121 Joan Fuster i l'art
Xavier Antich

137 Fuster i el Renaixement
Vicent J. Escartí

144 El vol de l'òliba. A propòsit de la imatge
intel·lectual de Fuster
Miquel Nicolás

DOCUMENTS

154 Un Diderot de poble?
Montserrat Roig

166 Correspondència inèdita

LLIBRES

198 Joan Fuster: Correspondència vol. IV
Santi Cortés

203 Joan Fuster: Correspondència vol. V
Biel Mesquida

207 Joan Fuster: Obra completa (nova edició) vol. I
Josep Iborra

212 Júlia Blasco: Joan Fuster. Converses filosòfiques
Vicent Raga

218 La «Biblioteca J. F.» de l'editorial Bromera
Joaquim Espinós